

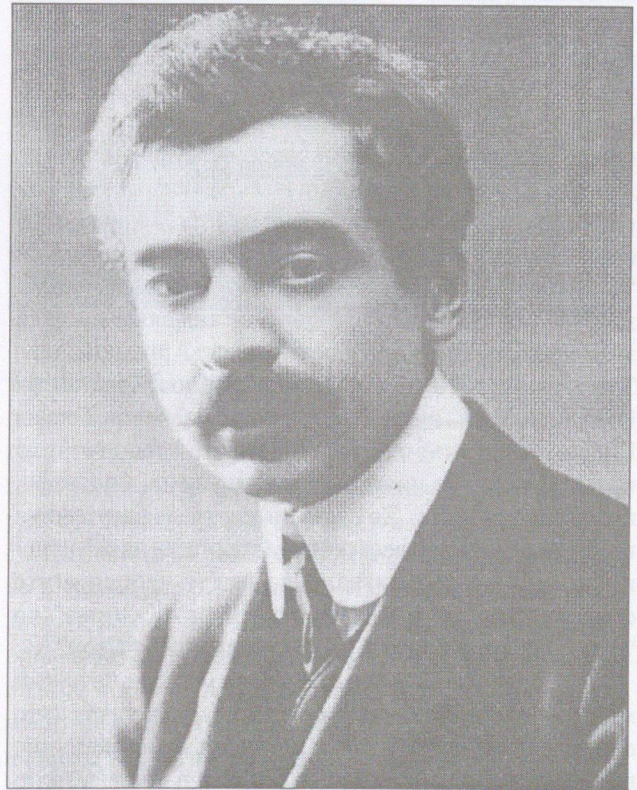
ПОЕТЪТ, АЛЕКСАНДЪР ПАСКАЛЕВ И „ПОДИР СЕНКИТЕ НА ОБЛАЦИТЕ“

90 ГОДИНИ ОТ СМЪРТТА НА П. К. ЯВОРОВ

доц. г-р Стефан Коларов

За националното ни литературно и духовно развитие делото на Яворов добива с времето внушителни размери, а неговата вътрешна дълбочина и сила изключителни измерения. Годишите не само не намаляват значението на сътвореното, но допълват и доосмислят много от идейно-естетическите търсения и завоевания, показват нови, неподозирани насоки и внушения. Фигурата на поета все по-трайно и недостижимо се извисява над завоюваните върхове от родното слово. В неговия житейски и творчески път започват да се открояват дълбини, които показват величието на необикновения талант, признат още от съвременниците, ала едва десетилетия по-късно изпъкващ с истинската си грандиозност. Показателен е един забележителен факт – след проведената анкета сред литературните критици за най-големия български писател на XX век на първо място бе поставен авторът на “Безсъници”, “Подир сенките на облаците”, “Гоце Делчев” и “Хайдушки копнения”, “В полите на Витоша” и “Когато гръм удари, как ехото заглъхва”... Без преувеличение можем да кажем, че след Христо Ботев само Пейо К. Яворов бихме нарекли гений, макар че тази дума в родната действителност продължава да звучи необичайно и доста предизвикателно, а в мащабите на света може да се възприеме от някои като липса на скромност, като преувеличено самочувствие и дръзка гордост.

В отворените духовни пространства на човечеството обаче личности като знаменитият български творец заемат своето достойно място и малък народ като нашия не може да бъде лишен от подобаващото право да отстоява онова, което е завоювал при суровите

Снимката е подарена с надпис “На моя отличен приятел
Ал. Паскалев П. Яворов”

условия на историята. Каквито и уговорки да правим, дори ако сравним поета от Чирпан само с неговите френски учители, не е трудно да се убедим, че неговите прозрения и естетически открития, звучността на стиха му и многообразието на темите и мотивите го издигат

до най-големите, нареждат го в блестящата редица на Шарл Бодлер, на Пол Верлен и Артур Рембо, на Стефан Маларме, на Моис Метерлинк, чийто стихове превежда и публикува в сп. “Мисъл”, и др. Само нашата многолетна “борба” с модернизма и обявяването му за реакционен и декадентски, осъдиха както Яворов, така и цяла плеяда именити майстори на поезията ни – ще спомена само Николай Лилиев, Димчо Дебелянов, Емануил Попдимитров, Трифон Кунев, Гео Милев – на едностранчиво познаване и възприемане, на ограничено идеологическо тълкуване и анализиране. Пагубното премълчаване на българския символизъм лиши нашите творци от международно признание, от изследване на техните истински достижения и оценка, която заслужават.

За Яворовата съдба и личност вече е създадена значителна по обем литература, в която са отразени най-значителните моменти от неговия живот и литературно дело. Още в знаменития си предговор към второто издание на “Стихотворения” (1904) неговият литературен кръстник Пенчо П. Славейков дава оценки, без които не е минавало нито едно сериозно изследване, а д-р Кръстьо Кръстев издава книгата си “Стихотворения от П. К. Яворов” през 1905 г. Така започва “яворовиадата”, в която се включват десетки знаменитости като Гео Милев, Михаил Арнаудов, Асен Златаров, Иван Мешеков, Николай Райнов, Константин Величков, Боян Пенев, Александър Балабанов, Георги Цанев... Списъкът е огромен тъй като периодично за великия автор са писали литературоведи, биографи, прависти, историци. До излезлия неотдавна двутомник на Здравко Дафинов десетки представители на различни поколения са се опитвали да видят неоченимите съкровища, скрити в сътвореното от “Калиопа” до “Блян”, “Вълшебница”, “Две хубави очи”, “Стон” ...

Но този любимец и галеник на музите е истински мъченик на съдбата, чиято богиня не му прощава нито една свещена дарба, а търси неизчерпаеми наказания, водена от сляпа мъст. Така в живота и творчеството му се преплитат пламенни страстни откровения, светли видения и пророчества с гибелни сили, желания, непредсказуеми мрачни пориви, с ужасни прозрения, от които побиват тръпки. Нали не друг, а самия той обяснява, че носи в себе си “Донкихотовско въртоглавие, хамлетовска принудителна лудост, лермонтовска мързелива тъга”. Кой би могъл да намери мярка за тези взаимноизключващи се състояния, възможно

ли е да се разплете жестоката сплав на съдбата на един от най-известните българи?

Историята трайно е белязала раждането му – 1 януари 1878 г., когато Руско-турската освободителна война ще избави България от игото. Мъченическата му смърт през 1914 г. идва на фона на започващия пожар на Голямата война, както са я наричали съвременниците, която ще донесе непоправими беди за изстрадалото отечество. И между тези две изключителни събития неговият 36-годишен живот протича така интензивно, бурно и драматично, че сякаш Яворов е имал няколко живота, а не един. Заради това хилядите изписани страници за него трудно могат да засегнат всичко, което той съдържа. Когато четем написаното за този първенец на литературата ни, можем да намерим правдиви и силни оценки, вещи и точни анализи, психологическа проникателност, обективна документалност. Благодарение на огромните усилия на неговата племенница Ганка Найденова-Стоилова са издирени безценни сведения, факти, изключителна обхватност на основното и най-същественото, което би могло да се събере в един “летопис за живота и творчеството му”. В мненията и оценките за човека и твореца на близки приятели, роднини, изследователи има и нескрити противоречия, премълчавания – съзнателни или несъзнателни, преиначени епизоди, тенденциозни тълкувания. Има злъч, отрицания, жестоки заклинания, дори неистова омраза, която трагедията не само не е укротила, а напротив – засилила.

Като истински герой от древногръцка трагедия Яворов е разпокъсан от стихията на действителността и времето. Полосните състояния са основните в неговия изпълнен докрай от напрежение живот. Сякаш няма средни положения, равновесие, временен покой. Детските му години преминават под знака на дошлата след толкова кръв свобода, последните месеци от земния му път и краят са свързани с ужасяващи катастрофи за България. Поезията му е посрещната с възторг и от Крачолов, той става Яворов – първенец и гордост за млади и стари, пиесите му са критикувани дори от тези, които са го ценяли и са му били близки. Втурнал се в македонското освободително движение, той е закрилян и обичан от Гоце Делчев и това личи в написаната след кончината на войводата биография. Конфликтът с Яне Сандански нанасява душата му. Извисяващата платонична любов към Мина го вдъхновява за най-проникновените лирически песни, които

създава неговият поетически гений. Лора Каравелова с унищожителната си страст го въвлича в драма, мрачната мистерия на която и до днес хвърля сянка на светлия му лик.

В задъханата неспокойна хроника на земния път на големия лирик са вплетени личности, епизоди, факти, събития и известни, и малко известни. На някои е отделяно достатъчно внимание, други само бегло са щрихириани. Съвременниците и потомците са обръщали и обръщат внимание на значими и трайни периоди от един живот, но при Яворов понякога е твърде трудно да се отдели бележитото от маловажното, защото всичко тече бурно, динамично. Това е сякаш живот, изживян на един дъх. Може би заради това признанието “Аз не живея, аз горя...” е най-правдивата му характеристика. Колкото и странно на пръв поглед да изглежда, все още са останали малко осветлени и недостатъчно изследвани редица страни от съгъстената и разгърсваща биография на създателя на “Безсъници” и “Хайдушки копнения”. Например доста празноти има в представянето на детството и юношеството на бъдещия поет, а там могат да се открият опасните корени на прояви и качества от следващите години. В писма, спомени и документи остават прикрити недоизказани впечатления, мисли и чувства за Яворов, неговите слабости, грешки, интимни преживявания. Недостатъчно е проучена журналистическата дейност във вестниците “Дело”, “Свобода или смърт”, “Илинден”, в бюлетина “Автономия”, а така също и възгледите на редактора за освободителните борби в Македония. Има редица други празноти, неочаквани “бели полета” от света на кръга “Мисъл” и взаимоотношенията между “великата четворка”. Специално внимание заслужават и взаимоотношенията на Яворов с неговите издатели, защото излизането на всяка от книгите му бележи етап от неговото съзряване и развитие, промяна на идеи и естетически търсения, показва израстването на мощния талант при сложни житейски и исторически условия. Едно такова изследване може да открие още непознати страни от взаимоотношенията на твореца с приятели и врагове, да очертае духовните кръгове на епохата, да даде на нашата ненаписана още история на българското книгоиздаване ценни сведения.

В сборниците и книгите, посветени на поета, е отделено доста място на редица хора, които са играли важна роля в неговия живот, както и неговото място в

Мина Тодорова

техните съдби. Определено смятам обаче че в поредицата на големите имена, изтъквани многократно, доста често се губи едно и то съвсем незаслужено подценявано. Най-малкото омаловажавано, без да се разбере колко трайно значение има то за Яворов и съграждането на неговото бързсмъртно творчество. Това е Александър Паскалев. Издателят се появява в живота на поета, когато той е на върха на славата и прави своята сериозна равностметка, като търси кой да издаде представителната му книга с избрани стихотворения. Паскалев е в началото на своята кариера, но изградил сериозен критерий за дейността, с която се захваща. Така срещата за двамата е знаменателна. Макар и на пръв поглед тя да изглежда, че е случайна всъщност в нея има някаква съдбовна предопределеност.

За началото разказва просто и ясно в своите “Спомени” неизвестният още издател: “Запознаването ми с Яворов стана в 1908 година. Той искал да издава “Подир сенките на облаците”. Щял да предлага изданието на Павел Геннадиев, който тогава още продължа-

ваше да се интересува от издателство. Моят приятел Кирил Коларов препоръчал мене като издател и запознаването ми с Яворов стана по този повод и за да уговорим самото издаване.” Ако за Паскалев това е истински звезден миг, рядък дар на щастието, тъй като първият поет на България решава да му повери не просто поредна стихосбирка, а най-представителната си книга, то неволно можем да се запитаме защо именитият автор е поел риска да се свърже с един непознат и без наложено име издател? Кое е накарало поета да направи такава непредвидима с крайния си резултат стъпка? Или това е била поредната проява на неговия сложен и непредсказуем нрав да изненадва, да търси и провокира.

Тридесетата си година Яворов посреща с редакторски главоболия около излизането на двойната 7 и 8 книжка от XVII годишнина на сп. “Мисъл”, тъй като д-р Кръстев е напуснал столицата и той е останал сам. Неговите две поеми “Клеопатра” и “Месалина” са поместени в началото. Когато ги изпраща на Мина Тодорова, авторът пише за тях следното: “Аз още веднъж няма да напиша подобни неща, защото ти ще ги четеш. Остани и бъди в чистотата си мой снежнобял ангел и идеал на моята покварена душа...” По същото време той изпраща на учителката Невена Богоева в Солунската българска гимназия илюстрирана картичка: “Много сърдечни пожелания за новата 1908 г. П. Яворов.” Това само подсказва, че признанието “моята покварена душа” съвсем не е израз на лицемерие.

Наблюдателен и прозорлив психолог, Боян Пенев долавя далечните все още тъгени на бурята. В дневника си описва разговор с Яворов в Борисовата градина и той му доверил тайната, че “мисли отново да взема участие в македонските работи”. Критикът търси пощада за таланта: “Аз мисля, рекох му, че в теб има някаква стихия, която те блъска насам натам и те води към един край, дето ще си строшиш главата...” Почти с фатализъм поетът отговаря: “Ти си прав донейде, като мислиш, че в мене има някаква стихия, която ме подтиква да си строша главата...”

Яворов е готов да приеме предизвикателствата на живота, а те се редуват едно след друго. Но ако за обикновения човек всяко страдание може да се приеме като изпитание, което трябва да се надмогне, то за твореца често пъти голямата болка ражда вдъхновение, чрез което се достигат нови художествени висоти. Не изненадва позицията на вече тридесет годишния зна-

менит автор. За разлика от кабинетния учен той разбира, че ако се отдаде само на литературата губи здравата пъпна връв с действителността, където кипят обществени бури. С двете издания на “Стихотворения”, с “Безсъници” (1907), за която продължават да излизат статии и рецензии, поетът е постигнал неподозирани висоти, но сам усеща изчерпване на запасите от впечатления и идеи. През април 1908 г. в сп. “Демократически преглед” е отпечатан цикълът “Зимни нощи”, но в стихове като “Среднощен вихър”, “Молете неуморно”, “Зов”, “Те греят”, “Молитва” я няма оная мощ на неговото въображение, страстния копнеж на чувствата, психологическата и философската вглъбеност на неговите шедьоври. Нужен е нов подтик, за да се излезе от вече затворения кръг на едно творческо развитие.

По това време спира да излиза сп. “Мисъл”, отбелязало цяла епоха за нашата литература след Освобождението и наложило и Яворов като майстор на лириката ни. Този факт е символичен. “Четворката” вече се разпада. Други излизат на сцената. Поетът трябва да вземе решение как да продължи по-нататък. Още едно събитие отеква дълбоко в сърцето му и засяга съдбоносно творчеството му. В писмо до Мина Тодорова сам той много точно е характеризирал развитието на тяхната трудна и обречена любов: “Каквото и да ти пиша, миличка, няма да помогне ни най-малко да се разберем... Ние се озовахме в една сляпа улица, из която мъчно ще намерим изход с писма... Трябва да си дадем сметка за нашите отношения и да видим къде отиваме.”

Това “да видим къде отиваме” се отнася и за творческия път на самия поет. На върха на славата той се оказва на кръстопът, макар и в разцвета на своите сили. По негово желание е уволнен като библиотекар при Народната библиотека. Започва да сътрудничи във в. “Илинден” и да довършва спомените си за Македония – бъдещата книга “Хайдушки копнения” (1908). След няколко театрални рецензии, които публикува, замисля сам да напише пиеса. Така постепенно съзрява сюжета на драмата “Когато гръм удари, как ехото заглъхва”. П. П. Славейков отново изиграва важна роля в Яворовото развитие. Като директор на Народния театър той прави изложение до министъра на Народното просвещение с молба да бъде назначен драматург. И предлага за такъв Яворов. В началото на август 1908 г. поетът вече е заел поста драматург на Народния театър.

Малко по-късно сключва договор с издателя Иван Хаджиниколов за издаването на “Хайдушки копнения” срещу 600 лева хонорар, въпреки че ръкописът не е завършен. “Взех парите и си понагласих сметките” – известява мемоаристът на своя стар приятел д-р Кр. Кръстев.

Така на фона на тези промени се появява Александър Паскалев и заема своето трайно място в живота на поета – не само до гибелния му край, а и след неговата смърт. Докато за начевачия издател не е било никак трудно да разбере, че автор като Яворов е рядък шанс и всяка негова книга може да се радва на успех, то за поета младият мъж, който му е представен, несъмнено е непознат. Между тях доверието възниква бързо, защото са почти връстници и земляци – Александър Михайлов Паскалев е роден на 7 ноември 1879 г. в Хасково. Завършва гимназия в Пловдив през 1898 г., където Яворов е бил ученик между 1891 и 1893 г. Потеклото на бъдещия книгоиздател е от здрав родолюбив корен. Дядото Паскал Хаджирайчев се включва дейно в борбите за извоюване на независима българска църква, създаване на български училища и български общини, като често пътува до Цариград, където участва в провежданите срещи. За да му отмъстят, гъркоманите подпалват четири пъти къщата му, която потомците по-късно са възстановили и сега тя е музей от епохата на Възраждането ни. По същия път тръгва и бащата Михаил, който става член на основания от Васил Левски революционен комитет в Хасково през 1872 г. Той приютява в дома си на тайни заседания своите съмишленици и заедно с тях обсъжда бъдещите битки. Арестуват го след неуспешното Старозагорско въстание (1875), начело на което е стоял Стефан Стамболов. Окованият Михаил Паскалев остава в турския зандан близо година, а след това с голяма група хасковци и другоселци – около 130 души, е изправен в Мала Азия на заточение. Негови другари по участ са дядото по майчина линия на известния учен и литератор проф. Асен Златаров, както и баща му Христо Златаров. Те били сред няколкото живи мъченици, които се завърнали от Диарбекир. След извоюваната свобода неуморимият родолюбец продължил своята обществена дейност и така отрано възпитава синовете си Александър и Димитър в патриотизъм и трудолюбие.

Александър Паскалев е на 14 години, когато бащата умира и негови стават грижите за голямото семейство, на което Народното събрание отказва

наследствена пенсия. Въпреки трудностите, момчето не пожелава да учи със стипендия в Духовна семинария в Русия или във Военното училище в София. Това е показателно за неговия корав дух и издръжливост, за желанието му да бъде свободен и независим. Той се повлиява от социалистическите идеи, които скоро след Бузлуджа 1891 г., достигат до Хасково. Петокласникът Александър Паскалев отбелязва в своя дневник: “В компанията ни влизахме все младежи с разпалени мозъци, мечтаещи да се борим с всичко долно, мръсно и несправедливо. Разговорът ни се въртеше все около “дебелите шкембета”, върху “настоящия строй”, върху теглото на бедния народ. Доста момчета познаваха марксизма...”

Както знаем от биографията на младия Яворов той също е повлиян от новите идеи и се включва в социалдемократическата група в Чирпан, кореспондира си с Георги Бакалов. През пролетта на 1896 г. посещава с баща си село Рупките и така е впечатлен от видяното,

Кръгът “Мисъл”

че написва стихотворението “Пролетната жалба на орача”, известно с по-късното си заглавие “На нивата”. То излиза в редактираното от Янко Сакъзов сп. “Ден” през август в кн. 11–12. Чете в “Социалист” и други издания и книги, посветени на социализма и работническото движение.

Доста сходства откриваме с развитието на Александър Паскалев от същите години, който става председател през 1899 г. на първата в Хасково кооперация “Съединение”. Започнал работа като учител, съдейства за възобновяването на околийското училищно дружество “Съзнание” и е деен негов член. С широки интереси, младежът разбира смисъла на разрастващото се туристическо движение и става един от основателите на второто в България туристическо дружество “Родопски турист” през май 1900 г. Но наред с природните красоти открива и социалните конфликти, разбира все по-добре трудната народна участ. Това личи от неговите “Пътни бележки от Хасково до Арда”, писани през юли, същата година. В тях споделя: “Не подозирах, че имало бедност в такава степен. До сега селянина е безбожно лъган и оголван... А когато из селата се затърят стражари тайни, едновременните събирачи на “душ – хакъ”, хора от най-долна проба, ненавистта на селянина достига до краен предел. “С други изразни средства е описано онова, което Яворов е пресъздал в “На нивата”.

Тези настроения насочват Паскалев към Работническото читалище “Просвета”, на което е и съорганизатор. В неговите беседи атаките против религията се редуват с нападки срещу онези, които ограбват земеделския труженник. В дневника си на 1. VII. 1900 г. младият деец отбелязва: “Има и заплашвания: като социалист не щели да ме държат учител, щели да ме дадат под съд, защото съм казал някои остри думи против властите на околийския училищен събор.” Предизвикателни са и темите на неговите сказки: “Образуването и развитието на земята”, “Развитието в природата”, “Социалистът и селото”, “Слънцето и животът”...

Честният учител със своята прямота спечелва доверието на хасковските тютюнороботници и те го избират за доброволен инспектор по охрана на труда. Затова той се осмелява да състави акт на местен фабрикант заради експлоатация на забранения детски труд и това е във време, когато подобни постъпки са

все още рядкост в България, страна с все още неразвит пролетариат. Разбира се, последиците за държавния служител, станал защитник на онеправданите, не закъсняват и сам той съобщава за своето положение от лятото на 1905 година: “Трябва да съм бил толкова буен и невъздържан левичар, че бях уволнен от градското училищно настоятелство и от министъра на просвещението Ив. Д. Шишманов.” Загубил е правото си да бъде повече учител завинаги.

Това е причината той да се премести в столицата, където пред 1907 г. става студент в Юридическия факултет на Софийския университет.

Решил да се отдаде на издателска работа, той започва с “Кооперативен сборник”, а през 1909 г. организира първата българска агенция за разпространение на вестници, наречена “Куриер”, по-късно ръководена от Димитър Паскалев. Неговото издателство подготвя “Всемирна библиотека” от 1910 до 1933 г., от която излизат 806 книжки. Чрез тях са представени по нов, достъпен за широк кръг читатели начин безсмъртни произведения на световната литература като за преводачи са привлечени автори от ранга на П. П. Славейков, Д. Подвързачов, Д. Дебелянов, Ал. Балабанов, К. Христов и много други. С право този позабравен днес радетел на книгата е наречен по случай 100-годишнината от неговото рождение “основател на нашето модерно книгоиздаване”. Специално внимание заслужават и други негови бележити начинания. Той издава месечното обществено-политическо и литературно списание “Съвременна мисъл”, чийто първи брой се появява на 1 януари 1910 г. и излиза с прекъсвания до 1920 г. като го редактира през първите три години.

Заедно с това издава сп. “Социалдемократ”, сп. “Българска мисъл”, което е орган на Българския читалищен съюз, сп. “Народ и армия”. С неговите усилия и благодарение на неговата далновидност се появяват сп. “Златорог”, което след третата годишнина е поето от издателство “Хемус” на Христо Хаджиев, първият литературен в. “Развигор”, редактиран от Ал. Балабанов. Допринася извънредно много за развитието на детско-юношеската периодика чрез сп. “Светулка” с редактори Елин Пелин и Ал. Спасов, сп. “Картинна галерия” с редактор Г. Палашев, сп. “Детска почивка” с редактор Г. Балгаджиев, поредицата с детски картинни приказки “Слънчеви лъчи”. С негова подкрепа е отпечатана първата наша антология за деца “На ранина”

(1911), съставена от Ст. Чилингиров и Ив. Арнаудов. Прокарва нови пътища пред родното книгоиздаване с библиотека “Съвременен земеделец”, със спомените на Арсени Костенцев и на други опълченци, така мемоаристиката заема достойно място. Включва в издателския си обхват книги на учени, социолози. Върхови остават завоеванията му с издаването на съчиненията на Иван Вазов, Христо Ботев, Алеко Константинов, П. П. Славейков... Въпреки безкрайните трудности успява да намери точната мярка между националната и чуждата литература в книгоиздателската дейност.

Освен че заплаща на своите сътрудници, на авторите, които публикува, Паскалев извършва многобройни дарения. Подпомага Учителския съюз и неговите читалища чрез безплатно предоставяне на своите издания. От чистата печалба на книгоиздателство “Ал. Паскалев и С-ие” в продължение на три години се отделят 20% в полза на фонда за учителски санаториум. Отделно дава 20 хиляди лева на същия фонд. Запазената кореспонденция между него и изтъкнати творци очертава авторитетния му облик като човек умен, прозорлив, с дарба на роден литератор и истински ценител на книгата.

Предприемчивостта и сериозността на Паскалев са впечатлили Яворов, който сам търси ново поле за творчество и промяна, намира се в момент на сложна и дълбока равностетка.

В своите бегли и пестеливи спомени Паскалев е обрисувал образа на поета. Струва ми се, че това описание е едно от най-точните и проникновени описания и даже контрастира на проникнатите от ненавист и неприязън характеристики за “грозния” автор на “Вълшебница”, “Песен на песента ми”, “Нощ”. Няколко ярки шриха подсказват колко психологически точно е доловено най-същественото и неповторимото у човека, предизвикал толкова противоречиви оценки:

“Една ориенталска хубост. Тя сочеше и предноазиатския му произход. Прадедът му бил арабин-християнин, пришелец в Чирпан. Яворов бе мургав. Чернокос, гъсти вежди, изпъкнали черни очи, дебели джуки, изящно извит нос и брада, хубав профил. Лице крайно одухотворено, поглед, който издаваше дълбок вътрешен живот. Един нервно-музикален глас, който напомняше още повече за расовото му потекло по мъжка линия. Съсредоточен, внимателен и учтив, Яворов имаше изящни маниери, винаги изискано облечен

– шлифовка, добита от Франция. За да се довърши физическия му портрет: с не широки рамене, висок, превит, той бе слаб, но жилав.”

Независимо, че Яворовият образ е описван от десетки съвременници, дори от някои много по-подробно, този е много плътен, точен, въздействащ. Бих го сравнил само с портрета, нарисуван с маслени бои от художника Цено Тодоров през 1909 г. От него също лъха някаква мистичност, лицето и погледът се открояват с покоряваща властна сила, чувстваш, че човекът от портрета крие нещо демонично тайнствено, сякаш не принадлежи на земния свят. И същевременно той е от плът и кръв, страстно жаден за живот и обич, неудържим в гибелните си желания.

В спомените на Цено Тодоров откриваме един много характерен епизод: “В началото на май портретът се завърши благополучно и през лятото беше изложен на Общата художествена изложба. Всяка сутрин, като отивах на изложбата, върху портрета имаше поставен букет от бели рози.” Художникът греши като смята, че цветята са били поставяни от Лора Каравелова, защото между нея и Яворов тогава няма никаква връзка. Може само да се гадае коя е била тайната почитателка на поета – една от онези жени, с които той е имал връзка?

Но за този портрет има едно важно мнение, което доста се различава от моето и затова ще го цитирам. То принадлежи на Весела Монева, интимна приятелка на Яворов около 1903 г. След раздялата им тя заминава за Швейцария, където се омъжва за художник, и доста по-късно, на 8. II. 1911 г. вече като госпожа Олзомер, пише до Яворов. Пребивавала в София, тя напразно направила усилия да се види с човека когото някога е обичала, и описва срещата си с Цено Тодоров и впечатленията от портрета, нарисуван от него: “Ти ще ми простиш, но той те омаскарил. Този човек не чувства душата, маската дава само. Нетърпимо, невъзможно. Аз не мога да ти се начудя на теб, ти, който чувстваш така мощно и красиво, как си оставил да те представи тъй повърхностно! Преди всичко не ти е дал поза свойствена, характерна на тебе. Аз да мога да рисувам, знаеш как бих те рисувала.”

Естествено е да има разлика във възприемането на образ, пресъздаден художествено, от тези, които са общували с живия човек, и потомците. Но за мен Тодоров е доловил черти, които се допълват и доосмислят от Яворовото творчество, от житейската му

участ. Още повече, че в оценката на Весела Монева-Олзомер има интимно пристрастие.

За духовната криза на поета свидетелстват стихотворенията, включени в цикъла “Леворъчни пръстени”, публикуван в сп. “Художник”, чийто брой 7 излиза през септември 1909 г. Те издават вътрешното състояние на поета, така майсторски нарисувани от Цено Тодоров: “Покаяние”, “Славата на поета”, “В часа на синята мъгла”, “Нирвана”... “Тук е голяма пустота – и аз много ти завиждам...” е написал той в илюстрирана карта до Григор Василев, който се намира в Мюнхен.

Дейността на Яворов като артистически секретар в театъра го поглъща, но той не изоставя творческите си планове, дори не се отказва от идеята да издава списание, която го вълнува след спирането на “Мисъл”. Запознаването с Паскалев ражда първите резултати, за което разказва издателят: “Идеята за издаване съчиненията на Вазов от издателството ми бе на Яворов. И той ме запознава с него през 1909 г. Първата ми среща с Вазова стана в една от канцелариите на Нар. театър. Яворов вече говорил с Вазова и той дал съгласието си за изданието...” Откриваме още един шрих от личността на поета. Въпреки отрицанието на Вазов от кръга “Мисъл” той не само че уважава патриарха на литературата ни, но съзнава големината на делото му. Полага се традицията да се издават събрани съчинения на българските творци.

Яворов е спечелен като автор от Паскалев и в брой 1 на новото сп. “Съвременна мисъл”, появило се на бял свят през януари 1910 г., е публикувана третата поема от цикъла “Царици на нощта” – “Сафо”. Това е краят на поетичното му творчество. Удивителното е, че за разлика от други поети, Яворов спира да пише след като е разбрал, че повече няма какво да каже в стихове. Решение, което може да вземе само истинския талант. Върху това драматично решение повлиява и разбитата любов между него и Мина. Неговата чиста ангелска муза е заминала за Париж в началото на септември 1909 г. Най-малкият брат Никола, с когото тя пътува, си спомня: “За да не се срещне в София с Яворов, родителите ни изпратиха през Букурещ.” Раздялата дава обаче жив импулс на Яворов да работи върху замислените пиеси, година по-късно “В полите на Витоша” ще отрази цялата сурова истина за преживяното.

Яворов ясно е съзнал, че е приключил един изключителен период от неговото развитие и е искал по свой начин да го отбележи. Спечеленото доверие от

Паскалев го кара да подготви книгата, с която да направи безпощадната равносметка на изминатия път, да покаже пълния си образ на поет като подбере онова, което той цени като автор. Всичко с издателя се обмисля много внимателно преди да се появи бъдещия сборник с избрани творби. Заглавието “Подир сенките на облаците” е необичайно, макар и да е лирически изразително. В него дълбоко е вплетена тайнствената сила на Яворовата душа. Сенките и облаците сякаш олицетворяват мрака и светлината, тяхната неукротима и вечна игра. Думата “подир” внася някакво усещане за стародавност и обреченост. Заглавието може да изглежда на пръв поглед претенциозно, но е дълбоко яворовско. То създава първоначално измамното чувство за обемност, за простор, а същевременно с това насочва навътре, в мрачните бездни на душата, в нейните неизмерими дълбини.

От спомените на Ал. Паскалев научаваме подробности около подготовката на книгата, които допълват нарисувания физически портрет на поета: “Яворов се отнасяше най-ревниво към предприетото издание. Той сам избра формата, хартията, печатарската техника. Помня колко грижи и негови, и мои отне и портретът, който се приложи в началото на книгата, и колко различни опити, за да се даде портретът във вид, годен за печат.”

Както вече отбелязах, въпреки че са доста кратки и стегнати, спомените на издателя съдържат едни от най-пълните черти на Яворовия образ и характер. За разлика от многословните и описателни разкази за преживени или измислени и изкуствено съчинени приятелски чувства, амбициозният и делови издател е отбелязал епизоди, които обаче тежат с богатите си внушения. Личи, че самият той е разбрал истински Яворов. “Отношението между автора и издателя се превърна в отношение на тясна дружба, та имах възможност отблизо да позная Яворова.”

Луксозното издание на стихосбирката “Подир сенките на облаците” се появява около 17–18 март 1910 г. с очакването на пролетта. До двете черни последни есени в живота на автора обаче има толкова грандиозни събития и превратности, че едва ли някой ги е подозирал в момент, когато никнат светлите кълнове на надеждата. Едва ли самият Александър Паскалев е допуснал, че свързвайки се с най-големия жив български поет, ще стане съучастник в неговия нов подем, но и в неговото гибелно падение.

(Следва)